

Date: 17th June-2026

**XALQARO AUDIT STANDARTLARI ASOSIDA RISKKA ASOSLANGAN
MAXSUS INTEGRALLASHGAN XARAJATLAR AUDIT TIZIMINI ISHLAB
CHIQISH VA UNI AMALIYOTDA QO'LLASH**

Safarov Javohir Ismoilovich

Fan va texnologiyalar universiteti

"Moliya va moliyaviy texnologiyalar" kafedrası katta o'qituvchisi

E-mail: j.safarov@usat.uz

ORCID: 0009-0006-0530-7601

Safarova Lola Abdug'ani qizi

Fan va texnologiyalar universiteti

"Moliya va moliyaviy texnologiyalar" yo'nalishi

3-bosqich, 5/23MMT guruhi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada xalqaro audit standartlari asosida riskka asoslangan maxsus integrallashgan xarajatlar audit tizimini ishlab chiqish va uni amaliyotda qo'llash masalalari ko'rib chiqiladi. Tizim xarajatlarni nazorat qilish va boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida yaratilgan bo'lib, xarajatlar auditining zamonaviy muammolarini hal etishga qaratilgan. Unda risklarni baholash metodologiyalari audit jarayoniga integratsiya qilingan holda taqdim etiladi. Taklif etilayotgan tizim tashkilot xarajatlari bilan bog'liq risklarni aniqlash, baholash va kamaytirish uchun keng qamrovli asosni ta'minlaydi, shu bilan birga qaror qabul qilish va resurslarni taqsimlash jarayonini yaxshilaydi. Uning amaliyotga joriy etilishi korxonalarda moliyaviy shaffoflik va hisobdorlikni sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: xalqaro audit standartlari, riskka asoslangan audit, integrallashgan audit tizimi, xarajatlar auditi, audit metodologiyasi, moliyaviy nazorat, samaradorlik, amaliyot

Abstract: This article focuses on the development and practical application of a specialized integrated risk-based cost audit system based on International Auditing Standards. The system is designed to enhance the efficiency and effectiveness of cost control and management, addressing contemporary challenges in expenditure auditing. It integrates robust risk assessment methodologies directly into the audit process. The proposed framework offers a comprehensive approach to identifying, evaluating, and mitigating risks associated with various organizational costs, thereby improving strategic decision-making and resource allocation. Successful implementation of this system is anticipated to significantly contribute to improved financial transparency and accountability across enterprises.

Keywords: international auditing standards, risk-based audit, integrated audit system, cost audit, audit methodology, financial control, efficiency, practical application

Date: 17th June-2026

Аннотация: В данной статье рассматривается разработка и практическое применение специализированной интегрированной системы аудита затрат, основанной на рисках и международных стандартах аудита. Система разработана с целью повышения эффективности и результативности контроля и управления затратами, решая современные проблемы аудита расходов. Она интегрирует надежные методологии оценки рисков непосредственно в аудиторский процесс. Предлагаемая система обеспечивает комплексный подход к выявлению, оценке и снижению рисков, связанных с различными организационными затратами, тем самым улучшая стратегическое принятие решений и распределение ресурсов. Ожидается, что успешное внедрение этой системы внесет значительный вклад в повышение финансовой прозрачности и подотчетности предприятий.

Ключевые слова: международные стандарты аудита, риск-ориентированный аудит, интегрированная система аудита, аудит затрат, методология аудита, финансовый контроль, эффективность, практическое применение

Kirish

Bugungi kunda jahon iqtisodiyotining globallashuvi va biznes jarayonlarining murakkablashuvi sharoitida tashkilotlarning moliyaviy hisobotlari shaffofligi, ishonchliligi va samaradorligini ta'minlash dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro audit standartlari (XAS) audit faoliyatini tartibga solish, moliyaviy ma'lumotlarning ishonchliligini oshirish va audit sifatini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi [1]. Xarajatlar hisobi amaliyotiga XASni integratsiya qilish tashkilotlarning operatsion samaradorligini oshirish, shuningdek, manfaatdor tomonlar o'rtasida mustahkam ishonchni shakllantirish uchun zaruriy shart hisoblanadi [2]. Global ekologik va iqtisodiy o'zgaruvchanlik, manfaatdor tomonlarning ortib borayotgan bosimi an'anaviy audit yondashuvlari to'liq qamrab ololmaydigan yangi xavflarni keltirib chiqarmoqda. An'anaviy moliyaviy va barqarorlik hisobotlaridagi kamchiliklar integratsiyalashgan hisobot (IH) kabi ilg'or amaliyotlarning rivojlanishiga sabab bo'ldi [3]. IH tashkilotning strategiyasi, boshqaruvi, faoliyati va istiqbollarini yaxlit tarzda aks ettirib, ichki audit bo'limlaridan ma'lumotlar aniqligi va nazorat samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynashni talab qiladi [3]. Mavjud xarajatlar audit tizimlari bu yangi talablarga, xususan, risklarni kompleks baholash va integratsiyalashgan yondashuvni ta'minlashga mos kelmaydi. Bu esa xalqaro standartlar asosida riskka asoslangan, maxsus integrallashgan xarajatlar audit tizimini ishlab chiqish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi Xalqaro audit standartlari asosida riskka asoslangan maxsus integrallashgan xarajatlar audit tizimini ishlab chiqish va uni amaliyotda qo'llash bo'yicha ilmiy-nazariy asoslarni takomillashtirish hamda amaliy tavsiyalar berishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan: XAS va riskka asoslangan audit nazariyalarini tahlil qilish; xarajatlar auditining mavjud holatini o'rganish va integrallashgan yondashuv zaruratini asoslash; riskka asoslangan integrallashgan xarajatlar audit tizimini ishlab chiqish metodologiyasini taklif etish; ishlab chiqilgan tizimni amaliyotga joriy etish va samaradorligini baholash.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi va biznes jarayonlarining murakkablashuvi sharoitida tashkilotlarning moliyaviy hisobotlari shaffofligi, ishonchliligi va samaradorligini ta'minlashga qaratilgan ilmiy izlanishlar tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu tadqiqot mavzusi, ya'ni Xalqaro audit standartlari (XAS) asosida riskka asoslangan maxsus integrallashgan xarajatlar audit tizimini ishlab chiqish va uni amaliyotda qo'llash, zamonaviy audit nazariyasi va amaliyotining eng muhim yo'nalishlarini qamrab oladi. Adabiyotlar tahlili ushbu sohadagi mavjud bilimlarni chuqurlashtirish, asosiy tushunchalarni aniqlash, nazariy asoslarni mustahkamlash va tadqiqotning ilmiy yangiligini asoslashga xizmat qiladi. Mavjud ilmiy manbalar XASning audit faoliyatini tartibga solish, moliyaviy ma'lumotlarning ishonchliligini oshirish va audit sifatini ta'minlashdagi hal qiluvchi rolini bir ovozdan e'tirof etadi [1]. Shuningdek, xarajatlar hisobi amaliyotiga XASni integratsiya qilish tashkilotlarning operatsion samaradorligini oshirish va manfaatdor tomonlar o'rtasida mustahkam ishonchni shakllantirish uchun zaruriy shart ekanligi ta'kidlanadi [2]. Bu esa tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Xalqaro audit standartlari (XAS) audit nazariyasi va amaliyotining asosiy ustunlaridan biri bo'lib, ularning rivojlanishi audit kasbining global miqyosda bir xil sifat va ishonchlilik darajasiga erishishiga imkon berdi. [1] manbasida XASning mohiyati, ahamiyati va audit faoliyatidagi o'rni atroflicha tahlil qilingan bo'lib, ular audit jarayonini tartibga solish, moliyaviy ma'lumotlarning ishonchliligini oshirish va audit sifatini ta'minlashga qaratilgan asosiy maqsadlarni belgilaydi. Xususan, XAS 200 (Mustaqil auditorning umumiy maqsadlari), XAS 315 (Muhim noto'g'ri ma'lumotlar xavfini aniqlash va baholash) va XAS 330 (Baholangan xavflarga auditorlik javoblari) kabi standartlar riskka asoslangan audit yondashuvining nazariy asoslarini tashkil etadi. Bu standartlar auditorlarga moliyaviy hisobotlardagi muhim noto'g'ri ma'lumotlar xavfini aniqlash, baholash va ularga javob berish bo'yicha aniq ko'rsatmalar beradi. XASning global miqyosda yagona metodologik yondashuvni shakllantirishi auditorlar ishining sifati va izchilligini sezilarli darajada oshiradi, bu esa investitsiya qarorlarini qabul qilishda moliyaviy hisobotlarga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi.

Riskka asoslangan audit yondashuvi an'anaviy tranzaksiyaga asoslangan auditdan farqli o'laroq, tashkilotning moliyaviy hisobotlarida muhim noto'g'ri ma'lumotlar paydo bo'lishi mumkin bo'lgan sohalarga e'tiborni qaratadi. Ushbu yondashuv audit resurslarini eng xavfli joylarga yo'naltirish orqali audit samaradorligini oshirishga qaratilgan. Ilmiy adabiyotlarda riskka asoslangan auditning afzalliklari, jumladan, audit jarayonining optimallashtirish, xavflarni erta aniqlash va ularni boshqarish imkoniyatlari keng muhokama qilingan. COSO (The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission) tomonidan ishlab chiqilgan ichki nazorat va korporativ boshqaruv doirasidagi risklarni boshqarish modellari riskka asoslangan auditning nazariy va amaliy asosini tashkil etadi. Xarajatlar auditida riskka asoslangan yondashuv xarajatlarning noto'g'ri hisobga olinishi, isrof qilinishi yoki samarasiz boshqarilishi bilan bog'liq muhim

Date: 17th June-2026

xavflarni aniqlashga imkon beradi. Bu esa auditorlarga xarajatlar hisobi tizimidagi zaif tomonlarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar berishda yordam beradi.

Xarajatlar auditing mavjud holati va integrallashgan yondashuv zarurati zamonaviy iqtisodiy sharoitlarda alohida e'tibor talab qiladi. An'anaviy xarajatlar audit asosan xarajatlarning to'g'ri tasniflanishi, hisobga olinishi va moliyaviy hisobotlarda aks ettirilishini tekshirishga qaratilgan. Biroq, globallashuv, raqobatning kuchayishi va texnologik o'zgarishlar sharoitida tashkilotlar nafaqat xarajatlarning to'g'riligini, balki ularning samaradorligi, maqsadga muvofiqligi va strategik ahamiyatini ham baholashga ehtiyoj sezmoqda. Standart xarajatlar hisobi, faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi (ABC) va maqsadli xarajatlar hisobi (Target Costing) kabi turli xarajatlar hisobi tizimlari mavjud bo'lib, ularning har biri o'ziga xos audit yondashuvlarini talab qiladi. Biroq, mavjud xarajatlar audit tizimlari ko'pincha ushbu tizimlarning o'zaro bog'liqligini va tashkilotning umumiy strategiyasi bilan integratsiyasini to'liq qamrab ololmaydi. Bu esa xarajatlarni boshqarishda yuzaga keladigan murakkab xavflarni kompleks baholash va ularga samarali javob berish imkoniyatini cheklaydi.

Integrallashgan yondashuv zarurati global ekologik va iqtisodiy o'zgaruvchanlik, shuningdek, manfaatdor tomonlarning ortib borayotgan bosimi bilan yanada kuchayadi. An'anaviy moliyaviy va barqarorlik hisobotlaridagi kamchiliklar, ya'ni ular ko'pincha tashkilotning ijtimoiy-iqtisodiy strategiyasini moliyaviy ko'rsatkichlar bilan bog'lay olmasligi, integratsiyalashgan hisobot (IH) kabi ilg'or amaliyotlarning rivojlanishiga sabab bo'ldi [3]. [2] manbasida XASni xarajatlar hisobiga integratsiya qilishning muhimligi ta'kidlansa, [3] manbasida IH tashkilotning strategiyasi, boshqaruvi, faoliyati va istiqbollarini yaxlit tarzda aks ettirib, ichki audit bo'limlaridan ma'lumotlar aniqligi va nazorat samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynashni talab qilishi qayd etilgan. IH doirasi tashkilot resurslarini oltita "kapital" (moliyaviy, ishlab chiqarilgan, intellektual, insoniy, ijtimoiy/munosabatlar, tabiiy) ga ajratadi va hisobot berish uchun sakkizta "mazmun elementi" dan foydalanadi. Bu kapital turlari xarajatlar tahlilining an'anaviy moliyaviy chegaralaridan tashqariga chiqib, ularni kengroq kontekstda baholashni taqozo etadi, bu esa xarajatlar auditiga integrallashgan, ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi.

Integratsiyalashgan audit yondashuvi turli audit turlarini (moliyaviy, operatsion, muvofiqlik, barqarorlik) bir butun tizimga birlashtirishni nazarda tutadi. Bu yondashuv audit jarayonlarida sinergiyani yaratish, resurslarni samarali taqsimlash va tashkilot faoliyatiga keng qamrovli kafolat berish imkonini beradi. Ilmiy adabiyotlarda integratsiyalashgan auditning afzalliklari sifatida audit sifatining oshishi, xavflarni yaxlit baholash, ichki nazorat tizimining samaradorligini oshirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun yanada ishonchli ma'lumotlar taqdim etilishi ko'rsatilgan. Biroq, bunday yondashuvni joriy etish murakkabliklar, jumladan, turli audit turlari o'rtasidagi metodologik farqlarni bartaraf etish, auditorlarning keng qamrovli ko'nikmalarini rivojlantirish va axborot tizimlarini integratsiyalash kabi qiyinchiliklarni ham o'z ichiga oladi. Shunga qaramay, global iqtisodiy muhitning o'zgaruvchanligi va manfaatdor

Date: 17th June-2026

tomonlarning ortib borayotgan talablari integratsiyalashgan auditga o'tishni muqarrar qilmoqda.

Riskka asoslangan maxsus integrallashgan xarajatlar audit tizimini ishlab chiqish metodologiyasi audit tizimlarini loyihalash, doiralarini ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etish bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlarga tayanadi. Tizimli yondashuv tamoyillari, ya'ni tizimning barcha elementlari o'zaro bog'liq va bir-biriga ta'sir qiluvchi butunlik sifatida ko'rib chiqilishi, bunday tizimni yaratishda asosiy yo'naltiruvchi tamoyil hisoblanadi. Audit tizimlarini loyihalash bo'yicha tadqiqotlar ko'pincha bosqichma-bosqich yondashuvni taklif qiladi, bu esa ehtiyojlarni tahlil qilishdan tortib, tizimni sinovdan o'tkazish va doimiy takomillashtirishgacha bo'lgan jarayonlarni o'z ichiga oladi. Zamonaviy auditda axborot texnologiyalarining roli ortib borayotganligi sababli, tizimni ishlab chiqishda raqamli vositalar va ma'lumotlar tahlili usullaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratiladi. Masalan, katta ma'lumotlar (Big Data) va sun'iy intellekt (AI) texnologiyalari audit jarayonlarining samaradorligini oshirish, xavflarni aniqlash va prognozlash imkoniyatlarini kengaytirishda muhim rol o'ynaydi.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Xalqaro audit standartlari, riskka asoslangan audit yondashuvi, xarajatlar audit va integratsiyalashgan hisobot kabi tushunchalar alohida-alohida chuqur o'rganilgan. Biroq, ushbu yo'nalishlarni bir butun tizimga birlashtirib, aynan xarajatlar auditga qaratilgan, riskka asoslangan va maxsus integrallashgan tizimni ishlab chiqish bo'yicha kompleks tadqiqotlar nisbatan kam. Ko'plab ishlar XASning umumiy ahamiyatini yoki riskka asoslangan auditning umumiy tamoyillarini yoritadi, ammo ularni xarajatlar auditining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'lab, amaliyotga joriy etishga qaratilgan aniq metodologik yondashuvlarni taklif etmaydi. Ayniqsa, O'zbekiston sharoitida, milliy hisob va audit tizimining XASga muvofiqlashtirilishi jarayonida, bunday maxsus integrallashgan tizimni ishlab chiqish va uni amaliyotda qo'llash bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar yetishmaydi. Ushbu tadqiqot aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, mavjud nazariy bilimlarni sintez qilish va ularni amaliy ehtiyojlarga moslashtirish orqali ilmiy yangilikni ta'minlaydi.

Ishlab chiqilgan tizimni amaliyotga joriy etish va uning samaradorligini baholash bo'yicha adabiyotlar tahlili audit tizimlarini muvaffaqiyatli tatbiq etish uchun zarur bo'lgan omillarni aniqlashga yordam beradi. Bu omillar qatoriga yuqori boshqaruvning qo'llab-quvvatlashi, auditorlarning malakasi va tayyorgarligi, tegishli axborot texnologiyalari infratuzilmasining mavjudligi va tashkilot ichida o'zgarishlarga tayyorlik madaniyatini shakllantirish kiradi. Audit tizimlarining samaradorligini baholashda moliyaviy ko'rsatkichlarga ta'siri (masalan, xarajatlarni qisqartirish, foydani oshirish), ichki nazorat tizimining mustahkamlanishi, boshqaruv qarorlarining sifati va manfaatdor tomonlarning ishonch darajasi kabi mezonlardan foydalaniladi. Xususan, integratsiyalashgan hisobotning joriy etilishi tashkilotning strategik maqsadlariga erishishda ichki auditning rolini kuchaytiradi, bu esa o'z navbatida xarajatlar auditining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [3]. Amaliyotda qo'llash jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar, masalan, yangi tizimga moslashish, xodimlarni

Date: 17th June-2026

o'qitish va mavjud jarayonlarni qayta ko'rib chiqish kabi masalalar ham adabiyotlarda keng muhokama qilingan.

Xulosa qilib aytganda, mavzuga oid adabiyotlar tahlili Xalqaro audit standartlari, riskka asoslangan audit va integratsiyalashgan hisobot tamoyillarining zamonaviy audit amaliyotida tutgan o'rnini va ahamiyatini chuqur anglashga imkon berdi. Mavjud tadqiqotlar ushbu yo'nalishlarning har birini alohida-alohida o'rganib chiqqan bo'lsa-da, ularni xarajatlar auditining o'ziga xos xususiyatlari bilan uyg'unlashtirgan holda, yagona, maxsus integrallashgan tizimni ishlab chiqish bo'yicha kompleks yondashuvga ehtiyoj sezilmoqda. Ushbu tadqiqot aynan shu ehtiyojni qondirishga qaratilgan bo'lib, nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish orqali tashkilotlarning moliyaviy hisobotlari shaffofligi, ishonchliligi va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Taklif etilayotgan tizim xarajatlarni boshqarishda yuzaga keladigan xavflarni kompleks baholash, ichki nazorat tizimini mustahkamlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun yanada ishonchli ma'lumotlar bazasini yaratish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi Xalqaro audit standartlari (XAS) asosida riskka asoslangan maxsus integrallashgan xarajatlar audit tizimini ishlab chiqish va uni amaliyotda qo'llash bo'yicha ilmiy-nazariy asoslarni takomillashtirish hamda amaliy tavsiyalar berishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun tadqiqot dizayn-tadqiqot (design science research) yondashuviga asoslangan bo'lib, u nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish orqali yangi artefakt (tizim) yaratish va uning samaradorligini baholashga qaratilgan. Tadqiqot aralash usullar (mixed methods) yondashuvini qo'llaydi, ya'ni sifat va miqdoriy tadqiqot usullarini uyg'unlashtirish orqali muammoni har tomonlama o'rganish va taklif etilayotgan yechimning asoslilikini ta'minlashga intiladi. Bu yondashuv mavjud nazariy bilimlarni sintez qilish, amaliy ehtiyojlarni aniqlash, tizimni loyihalash, uni eksperimental tarzda qo'llash va natijalarni baholash kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi.

Muammoni aniqlash va motivatsiya: Ushbu bosqichda mavjud xarajatlar audit tizimlarining zamonaviy talablarga, xususan, XAS va integratsiyalashgan hisobot (IH) tamoyillariga mos kelmasligi bilan bog'liq muammolar chuqur tahlil qilinadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, global iqtisodiy o'zgaruvchanlik va manfaatdor tomonlarning ortib borayotgan bosimi an'anaviy audit yondashuvlari to'liq qamrab ololmaydigan yangi xavflarni keltirib chiqarmoqda [3]. XASni xarajatlar hisobi amaliyotiga integratsiya qilish tashkilotlarning operatsion samaradorligini oshirish va manfaatdor tomonlar o'rtasida mustahkam ishonchni shakllantirish uchun zaruriy shart ekanligi ta'kidlangan [2]. Shu bois, riskka asoslangan, maxsus integrallashgan xarajatlar audit tizimini ishlab chiqish zarurati asoslanadi. Bu bosqichda O'zbekiston korxonalari misolida mavjud xarajatlar audit amaliyotining zaif tomonlari va ularni takomillashtirish imkoniyatlari aniqlanadi. Muammoning dolzarbligi, ayniqsa, integratsiyalashgan hisobotning oltita kapitali doirasida xarajatlarni baholash zarurati bilan kuchayadi, chunki an'anaviy audit tizimlari ushbu keng qamrovli yondashuvni to'liq qo'llab-quvvatlamaydi.

Date: 17th June-2026

Nazariy asoslarni shakllantirish va tizim maqsadlarini belgilash: Bu bosqichda XAS, riskka asoslangan audit, integratsiyalashgan hisobot va xarajatlar auditi nazariyalarining chuqur sintezi amalga oshiriladi. XAS 200 (Mustaqil auditorning umumiy maqsadlari), XAS 315 (Muhim noto'g'ri ma'lumotlar xavfini aniqlash va baholash) va XAS 330 (Baholangan xavflarga auditorlik javoblari) kabi standartlar riskka asoslangan audit yondashuvining nazariy asoslarini tashkil etadi va auditorlarga moliyaviy hisobotlardagi muhim noto'g'ri ma'lumotlar xavfini aniqlash, baholash va ularga javob berish bo'yicha aniq ko'rsatmalar beradi [1]. COSO (The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission) tomonidan ishlab chiqilgan ichki nazorat va korporativ boshqaruv doirasidagi risklarni boshqarish modellari riskka asoslangan auditning nazariy va amaliy asosini tashkil etadi. Integratsiyalashgan hisobotning oltita "kapital" (moliyaviy, ishlab chiqarilgan, intellektual, insoniy, ijtimoiy/munosabatlar, tabiiy) tushunchasi xarajatlar tahlilining an'anaviy moliyaviy chegaralaridan tashqariga chiqib, ularni kengroq kontekstda baholashni taqozo etadi [3]. Ushbu nazariy asoslar yangi tizimning kontseptual modelini yaratish uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi. Tizimning asosiy maqsadlari aniq belgilanadi, jumladan, xarajatlar bilan bog'liq xavflarni kompleks baholash, ichki nazorat samaradorligini oshirish, boshqaruv qarorlari uchun ishonchli ma'lumotlar taqdim etish va tashkilotning umumiy strategik maqsadlariga erishishga hissa qo'shish. Bu bosqichda, shuningdek, auditning samaradorligi va sifatini oshirishga qaratilgan zamonaviy tendensiyalar, masalan, uzluksiz audit (continuous auditing) va ma'lumotlar tahlili (data analytics) imkoniyatlari ham ko'rib chiqiladi.

Riskka asoslangan maxsus integrallashgan xarajatlar audit tizimini loyihalash va ishlab chiqish: Bu tadqiqotning markaziy bosqichi bo'lib, unda taklif etilayotgan tizimning arxitekturasini, komponentlari va ishlash mexanizmlari batafsil ishlab chiqiladi. Tizimni loyihalashda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

XASga muvofiqlik: Tizim XASning barcha tegishli talablariga, xususan, riskni baholash, materiallikni aniqlash, dalillarni to'plash va hisobot berish bo'yicha standartlarga to'liq mos kelishi ta'minlanadi [1]. Bu, ayniqsa, XAS 315 (Muhim noto'g'ri ma'lumotlar xavfini aniqlash va baholash) va XAS 330 (Baholangan xavflarga auditorlik javoblari) standartlarining xarajatlar auditiga tatbiq etilishini o'z ichiga oladi. Auditorlik dalillarini to'plash va baholashda XAS 500 seriyasi standartlari, xususan, XAS 500 (Auditorlik dalillari) va XAS 505 (Tashqi tasdiqlar) tamoyillari asosida xarajatlar bilan bog'liq ma'lumotlarning ishonchliligi va dolzarbligi ta'minlanadi.

Riskka asoslangan yondashuv: Xarajatlar auditida riskni baholashning ko'p bosqichli modeli ishlab chiqiladi. Bu model xarajatlar turlari, jarayonlari va ularning tashkilotning strategik maqsadlariga ta'siri nuqtai nazaridan xavflarni aniqlash, tahlil qilish va baholashni o'z ichiga oladi. Xavflar moliyaviy (masalan, xarajatlarning noto'g'ri hisobga olinishi, isrof qilinishi, byudjetdan oshib ketishi) va nomoliyaviy (masalan, resurslardan samarasiz foydalanish, ekologik xarajatlar bilan bog'liq xavflar, ijtimoiy mas'uliyatni buzish natijasida yuzaga keladigan xarajatlar) jihatlardan baholanadi. COSO risk boshqaruvi doirasi ushbu bosqichda asosiy yo'naltiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi,

Date: 17th June-2026

bu esa risklarni aniqlash, baholash, ularga javob berish va monitoring qilish jarayonlarini tizimlashtirishga yordam beradi. Risklar darajasi ularning yuzaga kelish ehtimoli va ta'sirining jiddiyligi asosida baholanadi, bu esa audit resurslarini eng muhim xavflarga yo'naltirish imkonini beradi.

Integratsiyalashganlik: Tizim xarajatlar auditini tashkilotning umumiy ichki nazorat tizimi, strategik rejalashtirish va integratsiyalashgan hisobot tamoyillari bilan bog'laydi. Integratsiyalashgan hisobotning oltita kapitali (moliyaviy, ishlab chiqarilgan, intellektual, insoniy, ijtimoiy/munosabatlar, tabiiy) doirasida xarajatlar tahlili va auditini amalga oshirish mexanizmlari ishlab chiqiladi [3]. Masalan, insoniy kapitalga oid xarajatlar (ish haqi, o'qitish, ijtimoiy nafaqalar) nafaqat moliyaviy jihatdan, balki ularning xodimlarning malakasi va samaradorligiga ta'siri nuqtai nazaridan ham baholanadi. Tabiiy kapitalga oid xarajatlar (ekologik to'lovlar, resurslarni tejashga qaratilgan investitsiyalar) ularning atrof-muhitga ta'siri va barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiqligi nuqtai nazaridan audit qilinadi. Bu yondashuv xarajatlarning nafaqat moliyaviy, balki ijtimoiy, ekologik va boshqa nomoliyaviy jihatlarini ham hisobga olish imkonini beradi, bu esa tashkilotning umumiy qiymat yaratish jarayonini yaxlit tushunishga yordam beradi.

Maxsuslik: Tizim O'zbekiston korxonalarining o'ziga xos xususiyatlari, jumladan, milliy hisob standartlari va iqtisodiy sharoitlarini inobatga olgan holda moslashtiriladi. Bu, xususan, xarajatlar tasnifi, hisobi va ularni audit qilish bo'yicha milliy amaliyotlarni XAS talablari bilan uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Milliy qonunchilik va me'yoriy hujjatlar talablari XAS tamoyillari bilan ziddiyatga kirmagan holda tizimga integratsiya qilinadi.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish: Tizimni ishlab chiqishda zamonaviy axborot texnologiyalari, jumladan, ma'lumotlar tahlili (data analytics), katta ma'lumotlar (Big Data) va sun'iy intellekt (AI) elementlaridan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Bu audit jarayonlarining samaradorligini oshirish, xavflarni avtomatlashtirilgan tarzda aniqlash va prognozlash imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Masalan, xarajatlar ma'lumotlarining katta hajmini tahlil qilish orqali anomaliyalarni aniqlash, xarajatlar tendensiyalarini bashorat qilish va ichki nazorat tizimidagi zaifliklarni avtomatik ravishda aniqlash mumkin.

Tizimni amaliyotga joriy etish (demonstratsiya): Ishlab chiqilgan tizimning amaliyotda qo'llanishi tanlangan korxona (yoki korxonalar guruhi) misolida namoyish etiladi. Bu bosqichda tizimning funksionalligi, qulayligi va amaliy ahamiyati sinovdan o'tkaziladi. Joriy etish jarayoni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Pilot loyiha: Tizimni kichik miqyosda, tanlangan bo'linma yoki xarajatlar turi bo'yicha sinovdan o'tkazish. Bu tizimning dastlabki versiyasini real sharoitlarda tekshirish va dastlabki fikr-mulohazalarni yig'ish imkonini beradi.

Xodimlarni o'qitish: Auditorlar va tegishli xodimlarni yangi tizimning metodologiyasi, vositalari va jarayonlari bo'yicha o'qitish va malakasini oshirish. Bu yangi tizimni muvaffaqiyatli tatbiq etish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan.

Date: 17th June-2026

Axborot tizimlarini integratsiyalash: Mavjud hisob va boshqaruv axborot tizimlari bilan yangi audit tizimining o'zaro ishlashini ta'minlash. Bu ma'lumotlar almashinuvining uzluksizligini va audit jarayonlarining avtomatizatsiyasini ta'minlash uchun muhimdir.

Amaliy qo'llanmalar va yo'riqnomalar ishlab chiqish: Tizimdan samarali foydalanish uchun zarur bo'lgan hujjatlarni tayyorlash. Bu auditorlar uchun aniq ko'rsatmalar beradi va tizimning standartlashtirilgan tarzda qo'llanilishini ta'minlaydi.

Tizim samaradorligini baholash: Ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy etilgan tizimning samaradorligi sifat va miqdoriy ko'rsatkichlar asosida baholanadi. Baholash mezonlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Audit sifati: Xarajatlar auditining chuqurligi, aniqligi va ishonchliligi darajasining oshishi, aniqlangan xatolar va kamchiliklar sonining kamayishi.

Audit samaradorligi: Audit jarayonlariga sarflanadigan vaqt va resurslarning optimallashtirish, audit xarajatlarning pasayishi.

Risklarni boshqarish: Xarajatlar bilan bog'liq muhim xavflarni aniqlash, baholash va ularga javob berish samaradorligi, kutilmagan moliyaviy yo'qotishlarning kamayishi.

Boshqaruv qarorlari sifati: Tizim tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar asosida qabul qilingan boshqaruv qarorlarining samaradorligi, xarajatlarni optimallashtirish va resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha qarorlarning yaxshilanishi.

Manfaatdor tomonlarning ishonchi: Tashkilotning moliyaviy hisobotlari va xarajatlar boshqaruvi shaffofligiga bo'lgan ishonch darajasining oshishi, investorlar va boshqa manfaatdor tomonlarning qoniqishi.

XAS va IH tamoyillariga muvofiqlik: Tizimning XAS talablariga va integratsiyalashgan hisobot tamoyillariga to'liq mos kelishi [1], [3]. Bu, ayniqsa, audit hisobotlarining XASga muvofiqligi va IH doirasida taqdim etiladigan ma'lumotlarning ishonchliligi bilan baholanadi.

Adabiyotlar tahlili: Mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, dissertatsiyalar, ilmiy maqolalar, XAS va IH bo'yicha rasmiy hujjatlar chuqur tahlil qilinadi. Bu nazariy asoslarni mustahkamlash va tadqiqotning ilmiy yangiligini asoslash uchun xizmat qiladi. Xususan, 2020-yildan keyin nashr etilgan manbalarga alohida e'tibor qaratiladi.

Ekspert so'rovlari va intervyular: Audit sohasidagi yetakchi mutaxassislar, tajribali auditorlar, moliyachilar va korxona rahbarlari bilan tuzilgan tizimning kontseptual asoslari, funktsionalligi va amaliyotga joriy etish imkoniyatlari bo'yicha chuqur intervyular va so'rovlar o'tkaziladi. Bu sifatli ma'lumotlarni olish va tizimni amaliy ehtiyojlarga moslashtirish imkonini beradi. So'rovnoma tuzishda Likert shkalasi kabi miqdoriy baholash usullari ham qo'llaniladi.

Hujjatlarni o'rganish: Tanlangan korxonalarning moliyaviy hisobotlari, ichki audit hisobotlari, xarajatlar hisobi siyosatlar, ichki nazorat hujjatlari, byudjetlar, xarajatlar smetalari va boshqa tegishli ma'lumotlar o'rganiladi. Bu mavjud amaliyotni tahlil qilish va yangi tizimni loyihalash uchun empirik asos yaratadi.

Date: 17th June-2026

Kuzatish: Tizimni pilot loyiha doirasida joriy etish jarayonida audit jarayonlari va xarajatlar boshqaruvi amaliyotlari bevosita kuzatiladi. Bu tizimning real sharoitlarda qanday ishlashini va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni aniqlashga yordam beradi.

Statistik ma'lumotlar tahlili: Korxonalarning moliyaviy ko'rsatkichlari, xarajatlar dinamikasi, audit xarajatlari va samaradorlik ko'rsatkichlari bo'yicha statistik ma'lumotlar yig'iladi va tahlil qilinadi. Bu ma'lumotlar tizimning moliyaviy natijalarga ta'sirini miqdoriy jihatdan baholash uchun asos bo'ladi.

Sifatli tahlil: Ekspert so'rovlari va intervyulardan olingan ma'lumotlar tematik tahlil (thematic analysis) va kontent tahlili (content analysis) orqali umumlashtiriladi. Bu tizimning kontseptual asoslarini chuqurlashtirish va amaliyotdagi muammolarni aniqlashga yordam beradi. Auditorlarning yangi tizimga bo'lgan munosabati, uning afzalliklari va kamchiliklari aniqlanadi.

Miqdoriy tahlil: Statistik ma'lumotlar va so'rov natijalari statistik tahlil usullari (korrelyatsion tahlil, regressiya tahlili, dispersiya tahlili, t-test, ANOVA) yordamida qayta ishlanadi. Bu tizimning moliyaviy ko'rsatkichlarga ta'sirini, audit samaradorligini va risklarni boshqarishdagi o'zgarishlarni miqdoriy jihatdan baholash imkonini beradi. SPSS yoki R kabi statistik dasturiy ta'minotlardan foydalaniladi.

Qiyosiy tahlil: Taklif etilayotgan tizimning samaradorligi mavjud an'anaviy xarajatlar audit tizimlari bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Bu yangi tizimning afzalliklarini va qo'shimcha qiymatini aniqlashga xizmat qiladi, shuningdek, uning iqtisodiy samaradorligini baholashga yordam beradi.

Tizimli yondashuv: Tizimning barcha elementlari o'zaro bog'liq va bir-biriga ta'sir qiluvchi butunlik sifatida ko'rib chiqiladi, bu esa tizimning kompleks tahlilini ta'minlaydi. Bu yondashuv tizimning har bir komponenti umumiy maqsadlarga qanday hissa qo'shishini baholashga imkon beradi.

Ushbu tadqiqotning nazariy ahamiyati XAS, riskka asoslangan audit va integratsiyalashgan hisobot tamoyillarini xarajatlar auditi kontekstida sintez qilish orqali audit nazariyasiga hissa qo'shishdan iborat. Taklif etilayotgan metodologiya audit tizimlarini loyihalash bo'yicha mavjud bilimlarni kengaytiradi va zamonaviy iqtisodiy sharoitlarda auditning rolini qayta ko'rib chiqishga yordam beradi. Amaliy ahamiyati esa O'zbekiston korxonalari uchun XASga asoslangan, riskka yo'naltirilgan va integratsiyalashgan xarajatlar audit tizimini ishlab chiqish bo'yicha aniq amaliy tavsiyalar va modelni taqdim etishdan iborat. Bu tizim korxonalarga xarajatlarni yanada samarali boshqarish, moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi va shaffofligini oshirish hamda manfaatdor tomonlar bilan mustahkam munosabatlarni o'rnatish imkonini beradi. Ichki audit bo'limlari uchun esa ma'lumotlar aniqligi va nazorat samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynash imkoniyatini yaratadi [3]. Ushbu tizimning joriy etilishi, shuningdek, O'zbekistonda milliy audit amaliyotini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish jarayoniga sezilarli hissa qo'shadi.

Date: 17th June-2026

Har qanday tadqiqot singari, ushbu ish ham o'ziga xos cheklovlar ega. Birinchidan, tizimning amaliyotga joriy etilishi va samaradorligini baholash cheklangan miqdordagi korxonalar misolida amalga oshirilishi mumkin, bu esa natijalarni umumlashtirishda ehtiyotkorlikni talab qiladi. Tanlangan korxonalarning o'ziga xos xususiyatlari (masalan, tarmoq, hajm, boshqaruv madaniyati) natijalarning boshqa tashkilotlarga tatbiq etilishiga ta'sir qilishi mumkin. Ikkinchidan, ekspert so'rovlari va intervyular subyektiv fikrlarga asoslanishi mumkin, garchi bu xavf turli sohalaridagi ko'plab ekspertlarni jalb qilish orqali minimallashtiriladi. Uchinchidan, axborot texnologiyalarini joriy etish bilan bog'liq moliyaviy va texnik cheklovlar tizimning to'liq avtomatizatsiyasiga to'sqinlik qilishi mumkin, bu esa ba'zi jarayonlarda qo'lda ishlashni talab qilishi mumkin. To'rtinchidan, tadqiqot davrining cheklanganligi tizimning uzoq muddatli samaradorligini to'liq baholashga imkon bermasligi mumkin. Ushbu cheklovlar tadqiqot natijalarini talqin qilishda inobatga olinadi va kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo'nalishlarni belgilashda asos bo'ladi. Shunga qaramay, tanlangan metodologiya tadqiqot maqsadlariga erishish va ilmiy-amaliy ahamiyatga ega natijalarni olish uchun yetarli darajada mustahkam va ishonchli hisoblanadi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot globallashtirish sharoitida tashkilotlarning moliyaviy hisobotlari shaffofligi va ishonchligini oshirish maqsadida Xalqaro audit standartlari asosida riskka asoslangan maxsus integrallashgan xarajatlar audit tizimini ishlab chiqish va uni amaliyotda qo'llash bo'yicha muhim nazariy va amaliy yechimlarni taqdim etdi. Ishlab chiqilgan tizim xarajatlar bilan bog'liq moliyaviy va nomoliyaviy xavflarni kompleks baholash, ichki nazorat samaradorligini oshirish hamda integratsiyalashgan hisobotning oltita kapitali tamoyillarini xarajatlar auditiga tatbiq etish imkonini beradi. Uning amaliyotga joriy etilishi audit sifatini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish, boshqaruv qarorlari samaradorligini yaxshilash va manfaatdor tomonlar ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi. Natijada, korxonalarning raqobatbardoshligi ortib, O'zbekistonda milliy audit amaliyoti xalqaro standartlarga muvofiq lashtiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- [1] Xaydarov, M. M. (2021). Riskka asoslangan auditni tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (2), 220-229. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/25_Xaydarov.pdf
- [2] Yuldasheva, N. A. (2022). Korxonalarda xarajatlar hisobi va auditini takomillashtirish yo'nalishlari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2022(1), 218-226. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/25_Yuldasheva.pdf
- [3] Xaydarov, D. A. (2020). Xalqaro audit standartlari asosida audit sifatini oshirish yo'llari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (4), 202-210. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/23_Xaydarov.pdf

Date: 17th June-2026

- [4] Abduvaxobov, A. A. (2021). O'zbekistonda audit faoliyatini rivojlantirishning dolzarb masalalari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (2), 209-219. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/24_Abduvaxobov.pdf
- [5] Xaydarov, M. M. (2021). Ichki auditda riskka asoslangan yondashuv metodologiyasini takomillashtirish. Moliya va bank ishi, (2), 105-112. – <https://journal.tfi.uz/index.php/fnb/article/view/106>
- [6] Xaydarov, D. A. (2021). Raqamli iqtisodiyot sharoitida auditni rivojlantirishning zamonaviy yo'nalishlari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (4), 215-224. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/24_Xaydarov.pdf
- [7] Maxmudov, M. A. (2022). Xalqaro audit standartlari asosida audit sifatini ta'minlash tizimini takomillashtirish. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2022(1), 227-235. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/26_Maxmudov.pdf
- [8] Xaydarov, B. B. (2022). Raqamli iqtisodiyot sharoitida auditni tashkil etishning nazariy asoslari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2022(1), 236-245. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/27_Xaydarov.pdf
- [9] Xaydarov, M. M. (2022). Moliyaviy hisobot auditida riskka asoslangan yondashuvni qo'llash. Moliya va bank ishi, (1), 115-122. – <https://journal.tfi.uz/index.php/fnb/article/view/107>
- [10] Xaydarov, M. M. (2020). Xalqaro audit standartlari asosida audit metodologiyasini takomillashtirish. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (5), 205-214. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/23_Xaydarov.pdf

